

Micae Mediaevales v

Tanulmányok

MICAE MEDI AEVA LES V

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2016

MICAE MEDIAEVALES V.

*Fiatál történeszek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

V.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE

Fábián Laura, Gál Judit,

Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola

Budapest

2016

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
9. kötet

A tanulmányokat lektorálták:

Bertényi Iván, C. Tóth Norbert, Draskóczy István, Klima László,
Körmendi Tamás, Lakatos Bálint, Madas Edit, Mikó Gábor, Molnár Péter,
Olajos Terézia, Nikola Samardžić, Szende Katalin, Szovák Kornél,
Thoroczkay Gábor, Veszprémy László

Sorozatszerkesztő

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kiadványt tervezte

Kiss Béla

A kötet megjelenésére az ELTE-BTK Hallgatói Önkormányzat Tudományszervezési és Kutatási Pályázat, valamint a Magyar Lajos Alapítvány támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Benei Bernadett, Fábián Laura, Gál Judit, Haraszi Szabó Péter, Incze János, Jáky-Bárdi Bogáta, Kádas István, Kálmán Dániel, Kanyó Ferenc, Pózsár Dániel, Rokai Melina, Rózsa Márton, Ternováczi Bálint, Tóth Péter, Uhrin Dorottya

A kötet szerkesztői © Fábián Laura, Gál Judit,
Haraszi Szabó Péter, Uhrin Dorottya

ISBN 978-963-284-712-2

ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Printtatu Kft.

Felelős vezető: Szabó Gábor

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – KÖRMENDI TAMÁS – NAGY BALÁZS

Előszó 9

Rövidítésjegyzék 11

BENEI BERNADETT

Az ablativus absolutus használata

a magyar krónika 11–12. századi szövegegyeségeiben 15

FÁBIÁN LAURA

Királyi-királynői reprezentáció, egyházi üzenet.

Ikonográfiai értelmezések a chartres-i katedrális

északi keresztházának üvegablakain 25

GÁL JUDIT

A világi hatalomgyakorlás és az egyház az Adriai-tenger keleti partvidékén

a 12–13. században: a magyar, a velencei és a szerb egyházpolitika összehasonlítása 47

HARASZTI SZABÓ PÉTER

A prágai egyetem hallgatói

Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában 69

INCZE JÁNOS

360 évig zálogban. A Szepesség zálogosítása 91

JÁKY-BÁRDI BOGÁTA

A 14. századi étkezési kultúra tárgyi emlékei

Visegrád, Duna-parti út 1. kerámiaanyaga alapján 105

KÁDAS ISTVÁN

Sárosi „reform” Miklós fia Miklós ispánsága idején (1374–1380)? 127

KÁLMÁN DÁNIEL

A középkori magyar armálisok címerei 1437–1490 között 145

KANYÓ FERENC	
<i>Szempontok Óbuda késő középkori polgárságának vizsgálatához</i>	159
POZSÁR DÁNIEL	
<i>Beszélhetünk-e nyugati haditechnikai fölényről az első kereszties hadjárat időszakában?</i>	173
ROKAI MELINA	
<i>Egy délszláv család és a magyar humanizmus. Szilágyi Erzsébet rokonsága</i>	193
RÓZSA MÁRTON	
<i>Civil tisztviselők sorsa a Komnénos-korban: A Pepagómenos család története a 11–12. században</i>	203
TERNOVÁ CZ BÁLINT	
<i>A boszniai latin püspökség története 1344-ig</i>	215
TÓTH PÉTER	
<i>„Feldúlták és elfoglalták” – megjegyzések a morvák Kárpát-medencei jelenlétének kérdéséhez</i>	229
UHRIN DOROTTYA	
<i>Szent Katalin mint az uralkodók patrónusa</i>	243
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	263
<i>A szerzőkről</i>	265

Table of Contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – TAMÁS KÖRMENDI – BALÁZS NAGY	
<i>Foreword</i>	9
<i>List of Abbreviations</i>	11
BERNADETT BENEI	
<i>The Usage of the ablativus absolutus in the Parts of the Hungarian Chronicle Referring to the Eleventh and Twelfth Centuries</i>	15
LAURA FÁBIÁN	
<i>Royal-Queenly Representation, Ecclesiastical Message. Iconographical Interpretations of the North Transept Rose in the Cathedral of Chartres</i>	25
JUDIT GÁL	
<i>Secular Exercise of Power and the Church on the Eastern Adriatic Coast during the Twelfth and Thirteenth Centuries: a Comparative Study of the Hungarian, Serbian, and Venetian Church Policy</i>	47
PÉTER HARASZTI SZABÓ	
<i>The Hungarian Students from the University of Prague in the Court of Sigismund of Luxemburg</i>	69
JÁNOS INCZE	
<i>360 Years in Pledge. The Pledging of the Spiš Region</i>	91
BOGÁTA JÁKY-BÁRDI	
<i>Fourteenth-Century Cuisine in the Light of the Pottery Finds from Visegrád, Duna-parti út 1.</i>	105
ISTVÁN KÁDAS	
<i>Reform in Šariš County During the Office Holding of Comes Nicholas?</i>	127
DÁNIEL KÁLMÁN	
<i>Coats of Arms of the Medieval Hungarian Grants of Arms</i>	

<i>Issued between 1437 and 1490</i>	145
FERENC KANYÓ	
<i>Contributions to the Late Medieval Urban Elite of Óbuda (1301–1526)</i>	159
DÁNIEL POZSÁR	
<i>Can We Talk about Western European Military Supremacy in the Age of the First Crusade?</i>	173
MELINA ROKAI	
<i>Contribution of a Family of South Slav Origin to Hungarian Humanism. The Case of Erzsébet Szilágyi's Cousins</i>	193
MÁRTON RÓZSA	
<i>Civil Officials under the Komnenoi: the History of the Pepagomenoi in the Eleventh and Twelfth Centuries</i>	203
BÁLINT TERNOVÁCZ	
<i>The History of the Latin Bishopric of Bosnia until 1344</i>	215
PÉTER TÓTH	
<i>“Devastated and Conquered” – Some Remarks on the Question of the Moravian Presence in the Carpathian Basin</i>	229
DOROTTYA UHRIN	
<i>Saint Katherine as Royal Patron</i>	243
<i>Acknowledgements</i>	263
<i>Notes on Contributors</i>	267

Rövidítésjegyzék

- AASS Johannes Bolland – Jean Baptiste Carnandet – Godefridus Henschenius (ed.): *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur*. Antuerpiae–Bruxellis–Parisiis, 1643–1971.
- ADRA Konstantin Jireček – Lajos Thallóczy – Milan Šufflay (ed.): *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. Vindobonae, 1913.
- Alexiad Anna Komnene: *The Alexiad*. (Trans.: Edgar Robert Ashton Sewter – Ed.: Peter Frankopan) London, 2003.
- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- AO Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- AOkI Kristó Gyula et al. (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. I–XL. Budapest–Szeged, 1990–2015.
- BAV Biblioteca Apostolica Vaticana
- BnF Bibliothèque nationale de France
- BTOE Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei*. I–III. Budapest, 1936–1987.
- CD Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budaë, 1829–1844.
- CDC Tadeus Smičiklas (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVII. Zagrabiae, 1904–1984.

- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913. Repr. Budapest, 1985. (Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. kötet: Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.)
- DAI Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. (Ford.: Moravcsik Gyula) Budapest, 1950.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DHA Georgius Györffy (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196)*. I. Budapest, 1992.
- DL MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Docheiariou Nicolas Oikonomidès (ed.): *Actes de Docheiariou*. Paris, 1984.
- Engel: Arch Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996.
- Engel: Gen Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Budapest, 2001. CD-ROM.
- Historia Salonitana Thomae archidiaconi Spalatensis / Archdeacon Thomas of Split: *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum / History of the Bishops of Salona and Split*. (Ed. Damir Karbić – Mirjana Mtijević-Sokol – James Ross Sweeney.) Budapest, 2006.
- HO Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
- Ivion Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (ed.): *Actes d'Ivion*. I–III. Paris, 1985–1990.
- KMC I. Körmendi Tamás (szerk.): *Középkori magyar címereslevelek I. (1439–1503)*. Budapest, 2013.
- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994.

- Lavra Paul Lemerle et al. (ed.): *Actes de Lavra*. I–IV. Paris, 1970–1982.
- LCI Engelbert Kirschbaum – Wolfgang Braunfeld (ed.): *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I–VIII. Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1974.
- MGH Georg Heinrich Pertz et al. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica*. Hannoverae, 1826–2014.
- MHH Áldásy Antal – Fejérpataky László (szerk.): *Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar czimeres emlékek*. 1–3. füz. Budapest, 1901–1926.
- MMFH Lubomír E. Havlík et al. (ed.): *Magnae Moraviae Fontes Historici*. I–V. Brunae–Pragae, 1966–1971.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- MREV Fraknói Vilmos (szerk.): *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Budapest, 1896–1907.
- MTA Magyar Tudományos Akadémia
- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Budapest, 1923–1987.
- SAPPB Štátny archív Prešov – pobočka Bardejov / Az Eperjesi Állami Levéltár Bártfai Fióklevéltár
- SRH Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938. Repr. Szovák Kornél – Veszprémy László (szerk.). Budapest, 1999.
- UGDS Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad Gündisch – Gernot Nussbacher (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf*

Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.

ZsO

Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Budapest, 1951–2014.*

GÁL JUDIT

*A világi hatalomgyakorlás és az egyház
az Adriai-tenger keleti partvidékén
a 12–13. században*

A MAGYAR, A VELENCEI ÉS A SZERB
EGYHÁZPOLITIKA ÖSSZEHASONLÍTÁSA*

Bevezetés

Jelen tanulmány célja az Adriai-tenger keleti medencéjének, a Zárától (Zadar) Durazzoig (Durrës) terjedő területén a nyugati keresztény egyházval kapcsolatos velencei, magyar és szerb politika összehasonlítása. Az egyházpolitika három aspektusára koncentrálni kívánok rávilágítani: arra, hogy a 12–13. század során milyen hatalomgyakorlási stratégiák léteztek a régióban, és e dél-kelet európai kontextusban hol helyezkedett el Magyarország Dalmáciával kapcsolatos politikája. A vizsgálatra Magyarország mellett ezért két olyan államot választottam ki, amelyek részben vagy egészben latin keresztény háttérűek voltak, másrészt pedig a 12–13. század során végig jelen voltak a térségben. A tanulmányban elsőként azt elemzem, hogyan befolyásolták a felsorolt államok közvetve vagy közvetlenül a terület egyházszervezetének átalakulását. Az elemzés második szempontja az egyházaknak juttatott adományok és privilégiumok szerepe a vizsgált államok politikájában: kérdésem, hogy része volt-e a politikai eszköztárnak az adományozás, és ha igen, akkor milyen következtetéseket tudunk levonni annak a jellemzőiből. Végül pedig a helyi egyházfők személyével és választásával kapcsolatos stratégiákat fogom megvizsgálni.

A tanulmány földrajzi kereteinek a meghatározásakor egy olyan régiót választottam ki, amelynek történeti és kulturális gyökerei, valamint társadalmi felépítése hasonló volt, és ahol még a nyugati kereszténység hatása érvényesült az Adriai-tenger keleti medencéjében. Egyrészt Dalmácia mint történeti régió ideális keretet kínált a kutatásnak, amely

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 115896. számú pályázata, valamint a Horvát Tudományos Alap (Hrvatska zaklada za znanost) *Izvori, priručnici i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do dugog 19. stoljeća* (6547) című projektje támogatta. Köszönet illeti Thoroczky Gábort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

a modern felfogás szerint a Kvarner-öböltől Raguzáig (Dubrovnik), tágabb értelmezés szerint a Kotori-öbölíg terjed. A római korban és a későantikvitásban az a terület, amelyet Dalmáciaként ismertek, ennél jóval nagyobb régiót ölelt fel: az Isztriától egészen a mai Albániáig húzódtott. Másrészt Milan Šufflay horvát történész széles körben elfogadott nézete szerint a latin kereszténység befolyásának a határát a mai Észak-Albániában található Durazzo városánál lehetett meghúzni a vizsgált időszakban.¹ Mindezek alapján indokolt volt, hogy a Zárától egészen Durazzoig terjedő régiót egy egységként elemezzem, ahol a vizsgált időszak során összesen öt érseki központ létezett: Zára, Spalato (Split), Raguza, Antivari (Bar) és Durazzo.

Történeti háttér

A 11. század végén, II. István király halálával, 1091-ben kihalt a Trpimirović-dinasztia Horvátországban, és a hatalmi vákuum gyökeres változásokhoz vezetett az Adriai-tenger keleti medencéjének politikai életében, elsősorban Észak- és Közép-Dalmáciában.² I. (Szent) László (1077–1095) magyar uralkodó, Zvonimir korábbi horvát király (1075–1089) sógora még ebben az évben hadjáratot vezetett Horvátország és Dalmácia elfoglalására, amely nem pusztán dinasztikus beavatkozás volt a szomszédos ország ügyeibe, hanem gondosan megtervezett külpolitikai lépés. Szent László valószínűleg a tengeremléki területek elfoglalását is célként tűzte ki maga elé, ám a kunok támadása meggátolta e tervének a megvalósítását.³ A Horvát Királyság élére unokaöccsét, Álmost helyezte, ám uralma valószínűleg csak névleges volt.⁴ Az elkövetkező közel egy évtizedben a horvát belpolitikai válság és a trónöröklés körüli bizonytalanságok tovább tartottak, Álmosttal szemben pedig helyi riválisok is megjelentek.⁵ László utódja, Könyves Kálmán (1095–1116) 1097-ben legyőzte a horvát trónkövetelő, Péter seregeit, ám Horvátországon túl, a tengeremléki területekre nem tudta kiterjeszteni a hatalmát, elsősorban belpolitikai nehézségei miatt. Erre öt évvel később, 1102-ben került sor, amikor Tengerfehérvárott (Biograd na Moru) Horvátország és Dalmácia királyává koronázták.

¹ Milan Šufflay: Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme. In: Thallóczy Lajos (szerk.): *Illyrisch-albanische Forschungen*. I–II. München–Leipzig, 1916. I. 1–3.

² Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899². I. 201.

³ Körömdi Tamás: Szent László és Horvátország. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéből* 1. Nagyvárad, 2014. 84–88.; Körömdi Tamás: Szent László horvátországi hadjárata. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok*, 149 (2015) 462–466.

⁴ Font Márta: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Hanák Péter (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 11–25.

⁵ Mladen Ančić: From the “Demigod” King to the First Ideas About a “National Kingdom”. In: Mladen Ančić – Jelena Borošak-Marijanović (ed.): *Kolomanov put*. Zagreb, 2002. 61–62.; Mladen Ančić: Desetljeće od 1091. do 1102. u zrcalu vrela. *Povijesni prilozi*, 17 (1998) 246–247.

Hatalma ekkor valószínűleg csak Tengerfehérvárra és környékére terjedhetett ki. A főbb dalmáciai városok elfoglalására 1105-ben történt, amikor magyar kézre került Zára, Trau (Trogir), Spalato városa, valamint a főbb szigetek.⁶ Kálmán halálát követően Velence visszafoglalta a dalmáciai területeket, amelyeket időlegesen 1124 körül II. Istvánnak (1116–1131) sikerült újra megszereznie Zára és az észak-adriai szigetek kivételével. Ezt követően az ismételten velencei fennhatóság alá kerülő észak- és közép-dalmáciai területeket – ugyancsak Zára és a szigetek kivételével – II. Béla (1131–1141) 1136 körül a hatalma alá hajtotta.⁷ A továbbra is velencei hatalom alatt álló Zára elsőként 1159-ben lázadt fel az itáliai város ellen, valószínűleg a magyar uralkodó segítségére számítva, ám a lázadást rövid időn belül legyőzték a velencei seregek.⁸ Ezt követően III. István (1162–1172) 1162 és 1167 között szinte folyamatos harcot folytatott I. Manuél Komnénosz bizánci császárral, amely végül utóbbi győzelmével ért véget.⁹ 1181-ban, Manuél halálát követően III. Béla előbb Közép-Dalmáciát foglalta vissza, majd pedig egy évvel később Zára is újra magyar fennhatóság alá került, amely ellen Velence előbb 1187-ben, majd 1192–1193 folyamán sikertelen támadást intézett.¹⁰ Bélát, halála után fia, Imre (1197–1204) követte a trónon. Imrének uralkodása kezdetétől fogva szembe kellett néznie testvérével, András herceggel, aki 1197-ben a szlavóniai Macskínál vereséget mért bátyjára és magához ragadta a Horvátország és Dalmácia feletti uralmat.¹¹ A negyedik keresztes hadjárat során 1204-ben Zára újra velencei fennhatóság alá került, bár IV. Béla 1242-ben megpróbálta újra megszerezni a várost, de Velence sikeresen el tudta hárítani a magyar uralkodó törekvéseit.¹²

A vizsgált időszakban bár Velence figyelme elsősorban észak- és közép-dalmáciai területekre összpontosult, ám már a 12. században is több alkalommal kísérletet tett dél-dalmáciai területszerzésre. A bizánci fennhatóság alatt álló Raguzát elsőként a 10. század végén foglalhatták el rövidebb időre, majd hasonló történt 1125-ben, amikor bizonytalan ideig a város újra velencei kézre került. 1171-ben Velence a Bizánccal folytatott háborúja kezdetén újra elfoglalta Raguzát – Spalatóval és Trauval együtt –, ám egy évvel később már újra bizánci fennhatóság alatt voltak az ekkor megszerzett területek.¹³ A dél-dalmáciai városállam végül a negyedik keresztes hadjárat során, 1205-re, került velencei fennhatósága alá, egészen 1358-ig.

⁶ Györffy György: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle*, 10 (1967) 49.; Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1988. 14.

⁷ Makk F.: *The Árpáds*, 18–21., 96–99.

⁸ Nada Klaić – Ivo Petricioli: *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar, 1976. 165.

⁹ Bizánc és Dalmácia kapcsolatára a 12. században ld.: Jadran Ferluga: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd, 1957. 127–153.; Ivo Goldstein: *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30 (1997) 9–27.

¹⁰ Makk F.: *The Árpáds*, 115–116., 120.

¹¹ Szabados György: Imre és András. *Századok*, 133 (1999) 85–111.

¹² Makk F.: *The Árpáds*, 122–123.

¹³ Robin Harris: *Dubrovnik: A History*. London, 2003. 35–38.

Az ugyancsak a vizsgált terület déli részén található szerb tenger melléki területek három történeti régiót öleltek fel: Trebinje (a Raguzától Cattaróig terjedő terület volt, amelyet északról Hum, délről pedig Duklja határolt), Duklja vagy Zeta (a Zeta és a Morača folyók között feküdt), valamint a legészakabbi tenger melléki régió Hum vagy más néven Zahumlje. A szerbek lakta területeket már az államiség korai szakaszában is erős tagoltság jellemezte. A 11–12. század során ezek közül két államalakulat, előbb a tenger melléki Duklja, majd a Bulgáriával, Magyarországgal, és Bizánccal határos Raška emelkedett ki.¹⁴ Elsőként a 11. század elején a latin rítus szerint krisztianizált Duklja dominált a térségben, amely – bár egyik területet sem integrálták az államalakulatukba – kiterjesztette hatalmát Trebinjére és Humra is. A terület uralkodói közül elsőként Mihály (1050–1081) – 1077 körül VII. Gergely pápától (1073–1085) – kapott királyi koronát. 1089-ben pedig III. Kelemen pápa (1080–1100) Antivarit, a terület egyik legfontosabb városát, érseki rangra emelte, így az akkori uralkodó, Bodin király (1081–1101) által uralt területek nemcsak a világi, hanem az egyházi igazgatás legmagasabb fokára értek.¹⁵ Bodin halála után egyrészt a belső konfliktusok, másrészt a központi szerb területek felértékelődés miatt Duklja hatalma csökkent, a korábban a laza függésben álló Trebinje és Hum sem maradt a dukljai államalakulat része. Az 1146 körül elhunyt Gradinja volt az utolsó Vukán 12. század végi színrelépéséig, aki a királyi címet viselte Duklájában, utódait kenéznek nevezték a források.¹⁶ A 12. század közepére Raška vette át a vezető szerepet,¹⁷ amely 1150 környékén elfoglalta Trebinje és Duklja jelentős részét, és bár a bizánci császártól elszenvedett vereség miatt innen kiszorultak, de visszavonulásuk csak időlegesnek bizonyult.¹⁸ Az 1180-as évekre Duklja kivételével valamennyi tenger melléki államalakulat már Nemanja István raškai, szerb nagyzsupán kezén volt, és Hum élén testvére Miroszláv állt. Manuél bizánci császár halála után, 1181 körül, a nagyfejedelem megtámadta az előző dukljai dinasztia területeit is, köztük Cattarót (Kotor), Dulcignót (Ulcinj) és Antivarit,¹⁹ és legkésőbb 1186 kezdetére teljesen meghódította azokat.²⁰ Az 1180-as években Nemanja és testvérei – Miroszláv és Stracimir – Raguzát is megtámadták. Az első összetűzésre akkor kerülhetett sor, amikor a városállam támogatta a szerb uralkodó és testvérei által megtámadott Korčulát és Vist. Ezt a konfliktust követően, 1185-ben Nemanja István megtámadta a várost, amely a normannokhoz fordult segítségül, majd az összecsapás 1186-ban békekötéssel zárult, amelyben Raguzá megőrizte területi függetlenségét.²¹

¹⁴ John Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1983. 222–223.

¹⁵ Sima Ćirković et al. (szerk.): *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. I-IV. Titograd [Podgorica], 1967. I. 385–399.

¹⁶ Fine, J.: *The Early Medieval*, 228–244.

¹⁷ Jovanka Kalić: *Rascia: The Nucleus of the Medieval Serbian State*. Online dokumentum: <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/jkalic-raska.html> (Letöltés ideje: 2016. január 10.).

¹⁸ Fine, J.: *The Early Medieval*, 237–238.

¹⁹ Fine, J.: *The Early Medieval*, 244.

²⁰ Ćirković, S.: *Istorija Crne Gore*, 410.

²¹ CDC II. 201–202.

Nemanja István 1196-ban önként lemondott a trónról kisebbik fia István javára, és kolostorba vonult. Idősebbik fia, Vukán 1195 körül megkaphatta Duklját apanázként, majd azt követően is megtartotta a tenger melléki területeket, hogy testvérével, Istvánnal folytatott trónharca során vereséget szenvedett.²² Istvánt 1217-ben latin rítus szerint megkoronázták, miután koronát kapott a pápától, és a *Prvovenčani*, vagyis az „elsőként koronázott” melléknevet kapta.²³ Száva, István király testvére segítségével 1219-ben létrehozta az ortodox szerb autokefál egyházat, ennek központjává Zičát tette meg, és az új egyházat tíz püspökségre osztotta. Istvánt pedig 1222-ben ortodox rítus szerint is megkoronázták.²⁴ Az uralkodócsalád által támogatott görögkeleti kereszténység a 13. század során folyamatosan hódította meg a Tenger melléket is. Okleveles források bizonyítják, hogy a szerb fennhatóság alatt álló tengerparti városok egyfajta latin rítusú szigetek voltak, míg a hátszágban a 13. század közepére, második felére görög dominancia alakult ki.

A vizsgált terület legdélebbi részén, a mai Montenegrótól délre, Észak-Albániában található területek fő egyházi és világi központja Durazzo volt, amely bár sok szempontból hasonlított a kelet-adriai partvidék északabbi területén lévő városokra, az autonómia hasonló fokát a 12–13. században nem érte el. Ez a terület néhány hosszabb rövidebb időszakról eltekintve bizánci kézen volt a 12. században, majd 1204-ben a negyedik keresztes hadjárat során velencei uralom alá kerültek.²⁵ A velenceiek létrehozták a Durazzói Hercegséget, amely azonban mindössze 1213-ig állt fenn: ekkor az Epiruszi Despotátus elfoglalta a várost.²⁶ Az epiruszi fennhatóság kisebb megszakításokkal egészen a 13. század utolsó harmadáig tartott, majd 1272-től kezdetét vette a nápolyi Anjouk uralma, amelyet a 13. század végén rövid időre Bizánc, majd Szerbia szakított meg.²⁷ Bár az 1054. évi egyházszakadást követően Durazzo a görög rítusú kereszténység központjává vált, a latin kereszténység jelenléte továbbra is számottevő maradt, annak ellenére, hogy Ulcinjtól délre nem létezett nyugati keresztény püspökség a dolgozat által vizsgált területen. A Szentszék kiemelt figyelmének első jelei 1167–1168-ban mutatkoztak. Egyrészt a Durazzótól körülbelül 35 kilométerrel északkeletre található Krujában latin rítusú püspökség jött létre,²⁸ másrészt III. Sándor pápa (1159–1181) 1168-ban Tribunus raguzai érseket legátusaként Durazzóba küldte, hogy az ottani latin keresztények egyházi ügye-

²² Nadbiskupski arhiv u Splitu, Rukopisna građa Ivana Lučića, MS 536. fol. 146.; Sima Ćirković et al. (ed.): *Istorija srpskog naroda. Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*. Beograd, 1981. 253.

²³ Jovanka Kalić: *Država i crkva u Srbiji XIII veka. Zbornik radova za Vizantološki institut*, 46 (2009) 132.

²⁴ John Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1994. 116–119.

²⁵ Alain Ducellier: *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Thessalonique, 1981. 108–109.; Oliver Jens Schmitt: *Das venezianische Albanien (1392–1479)*. München, 2001. 133–140.

²⁶ Ducellier, A.: *La façade maritime*, 150–151.

²⁷ Konstantin Jireček: *Geschichte der Serben*. I–II. Gotha, 1911–1918. I. 339.; Ducellier, A.: *La façade maritime*, 160–229.

²⁸ ADRA I. 97. sz.

ivel foglalkozzon.²⁹ A durazzói latin keresztények számára a térségben tartózkodó János pápai legátuson keresztül főesperességet hozott létre III. Ince pápa (1198–1216) 1200 körül, majd a rövid velencei foglalás eredményeképpen 1209-ben latin rítusú érseket választottak a durazzói egyház élére.³⁰ A velencei hatalom eltűnésével azonban a durazzói latin érsekség is megszűnt létezni a 13. század elején.³¹

Egyházszerkezeti változások

A 10. század végéig a Zárától Cattaróig terjedő terület egyházi igazgatásának élén a spalatói érsekség állt, míg az ettől délre fekvő régió illetve a Balkán-félsziget belső területén elhelyezkedő, összesen 14–15 egyházmegye a durazzói metropolitához tartozott.³² A két egyházi központ befolyása alá tartozó területeket elsőként a raguzai érsekség alapítása csökkentette. A dél-dalmáciai egyház a 925 és 928 körüli spalatói zsinatokon még Spalatónak volt alárendelve, érseki rangra emelkedése V. Gergely pápa hivatalviselése alatt (996–999) történt. Az erről rendelkező pápai bulla azonban elveszett, így az érsekség első említése VIII. Benedek pápa (1012–1024) 1022. évi bullájához kötődik.³³ Raguzai egyházi fennhatósága alá a pápai dokumentum szerint ekkor Trebinje, Dulcigno, Cattaro,³⁴ Svač (Shasi) és Antivari tartozott, de valószínűleg ezeken felül még Bosznia, Drivast (Drishti), Pulat (Pulti), Duklja, Scutari (Skhodra) és Szerbia egyházát is Raguzához sorolták.³⁵ A fentebb felsorolt területek közül több egyház, köztük Antivari és Dulcigno is, korábban a durazzói metropolita joghatósága alá tartozott. Utóbbi befolyását nemcsak a nyugati keresztény egyházi átalakulás csökkentette. A durazzói egyház fennhatósága alá a 10. század végén tartozó 14–15 egyházmegye többségében, különösen a kontinentális régiókban, az ortodox egyház befolyása érvényesült. Az 1054. évi egyházszakadás után a durazzói egyházfő is az ortodox zsinatokon tette tiszteletét, míg a nyugati kereszténység képviselői a fontos kikötővárosban élő latinok voltak. A görög rítusú egyházak fölött a durazzói metropolita hatalma az ohridi metropólia létrejöttékor jelentősen csökkent, ugyanis keleti területeinek a jó részét elveszítette.³⁶

²⁹ ADRA I. 98. sz.

³⁰ Ducellier, A.: *La façade maritime*, 139.

³¹ ADRA I. 155. sz.

³² Šufflay, M.: *Die Kirchengestaltung*, I. 7–18.

³³ CDC I. 61.

³⁴ Cattaro püspökségét 925-ben alapították, és a város igyekezett megóvni függetlenségét a dél-dalmáciai egyházi küzdelmek során. 1172-ben az itáliai bari érsekségnek vetette alá magát. Ld. Konstantin Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Wien, 1901. I. 47.; Giorgio Fedalto: *Sulla dipendenza del vescovado di Cattaro dall'arcivescovo de Bari nei secoli XI e XII*. *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 30 (1976) 73–80.

³⁵ Vinko Foretić: *Povijest Dubrovnika do 1808*. Zagreb, 1980. I. 17.

³⁶ Šufflay, M.: *Die Kirchengestaltung*, I. 7–18.

A vizsgált államok közül kronológiai sorrendben haladva elsőként a Szerbia illetve pontosabban fogalmazva a szerb államok politikai befolyása által előidézett változásokat kell szemügyre vennünk. A szerb uralom alatt álló dalmáciai területek – köztük Antivari, Dulcigno és Cattaro városa – kezdetben a spalatói és a durazzói metropolita egyházi fennhatósága alá tartoztak. A raguzai érsekség a szkizmat követően a dél-dalmáciai nyugati keresztény egyházak vezetője lett a 11. század közepére. Ez a helyzet azonban csak rövid ideig tartott. A 11. század végére Duklja Dél-Dalmácia legerősebb államalakulatává vált, és ennek eredményeképpen 1089-ben III. Kelemen pápa érseki rangra emelte Antivarit. Az újonnan alapított egyház fennhatósága alá Cattaro, Svač, Dulcigno, Drivast, Pulat, Trebinje, Scutari, Bosznia és Szerbia tartozott. Az érsekség tehát a területének jelentős részét a raguzai egyházmegye kárára nyerte el, amelynek következményeként több mint másfél évszázadig zajló, alkalmanként háborúig fajuló konfliktus vette kezdetét. Meg kell jegyezni azt is, hogy az érsekség alá rendelt egyházak egy része valószínűleg csak elméletben tartozott az antivari érsek befolyása alá, hiszen területükön a görög rítusú kereszténység dominált. A 12. század kezdetén, Bodin király halálával Dukljában hosszan elhúzódó trónharcok vették kezdetüket, amelyek hatására meggyengült az állam, és Ragusa számára megnyílt a lehetősége annak, hogy visszaszerezze korábban elvesztett befolyását.³⁷ Elsőként elérték 1120-ban II. Callixtus pápánál (1119–1124), hogy megerősítse Ragusa korábbi érseki jogait Antivari, Hum, Dulcigno, Drivast, Pulat, Trebinje, Scutari, Cattaro és Szerbia fölött.³⁸ Valószínűleg a dukljai hatalmi viszonyok pillanatnyi normalizálódása teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az antivari egyház tiltakozzon az őket sújtó döntés ellen. Éliás, az újonnan megválasztott antivari egyházfő Rómába utazott, ahol elérte, hogy a pápa 1124-ben megerősítse az antivari érsekség jogait, ő pedig palliumot kapott.³⁹ Duklja belpolitikai küzdelmei, és a korábbi érsek halála miatt a raguzaiak újra kísérletet tettek a raguzai egyház metropolitai jogainak a visszaállítására.⁴⁰ 1142-ben II. Ince pápa (1130–1143) megerősítette az érsekség jogait a fent felsorolt egyházak fölött.⁴¹ A dalmáciai egyház történetével foglalkozó kutatók többsége szerint – II. Ince e bullájából kiindulva – 1142-ben az antivari érsekség megszűnt, amely ezt követően püspökségként működött tovább egészen 1199-ig.⁴² Az antivari egyház érseki fennhatósága azonban valószínűleg már jóval korábban, 1177–1178 körül helyreállt, amikor a zárai származású antivari egyházfő, Gergely palliumot kapha-

³⁷ Eduard Peričić: *Sclavorum regnum Grgura Barskoga. Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb, 1991. 67.

³⁸ CDC II. 36.

³⁹ Peričić, E.: *Sclavorum regnum*, 68.

⁴⁰ Uo. 70–71.

⁴¹ CDC II. 51–52.

⁴² Eduard Peričić szerint az érsekség megszűnésére csak 1167-ban, III. Sándor pápa bullájával került sor. Ld. Peričić, E.: *Sclavorum regnum*, 72–74. Vö. Ivan Marković: *Dukljansko-barska metropolija*. Zagreb, 1902. 70–72.; Ferdo Šišić: *Letopis popa Dukljanina*. Beograd–Zagreb, 1928. 81.; Vladimir Mošin: *Ljetopis popa Dukljanina. Latinski teksts sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika”*. Zagreb, 1950. 33.; Josip Buturac – Antun Ivandija: *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*. Zagreb, 1973. 108.

tott a pápától.⁴³ Ettől az időszaktól kezdve Gergelyt valamennyi hivatalos irat érsekként említi.⁴⁴ Az antivari egyház pozíciójának 12. század első felében bekövetkezett meggyengüléséhez hozzájárult az is, hogy a szerb államok közül a vezető szerepet a görög rítusú kereszténység által dominált Raška vette át. Az 1180-as évek elején Nemanja István raškai szerb nagyfejedelem elfoglalta Duklját.⁴⁵ 1186-ban a szerb fejedelem elűzte Mihály dukljai uralkodót és a hozzá kötődő érseket, Gergelyt, akik Raguzában találtak menedéket.⁴⁶ Véleményem szerint ezzel az eseménnyel áll összefüggésben, hogy két pápai bullában is megerősítették a raguzai egyház érseki fennhatóságát a dél-dalmáciai egyházak, köztük az antivari egyház felett is 1187-ben és 1188-ban.⁴⁷

Az antivari érsekség újbóli felemelkedésére egészen a 12. század végéig kellett várni. Mielőtt Nemanja István 1196-ban önként lemondott volna a trónjáról és a szerzetesi hivatást választotta volna, a trónt a kisebbik fiára, Istvánra, míg az egykori Dukljai Királyság területét legidősebb fiára Vukánra hagyta.⁴⁸ Vukánnak sikerült elérnie, hogy az antivari egyházfő palliumot kapjon III. Ince pápától 1199-ben, amelyet az János és Simon legátusokon keresztül juttatott el az új érsekhez.⁴⁹ Az újra érseki rangra emelkedett egyház ezt követően nemcsak visszanyerte korábbi területeit, hanem a század során meg is tudta őrizni befolyását Raguzával szemben. Az érsekség ugyanis mind az egyébként görög rítusú keresztény szerb uralkodók, mind Antivarit a nyugati kereszténység dél-dalmáciai bástyájának tekintő Szentszék támogatását élvezte.

Az Antivari és Ragusa közötti hosszan elhúzódó egyházi vita mellett a 13. század során Szerbia és Ragusa katonai konfliktusba is keveredett egymással. Az első ilyen eseményre 1215 körül kerülhetett sor az ekkor a Humhoz tartozó Korčula, Lastovo és Mljet szigeteinek a hovatarozása kapcsán. A háború végső kimenetele nem ismert, annyi bizonyos csak, hogy a konfliktus 1215-ben zárult le. A következő összeütközésre – amely mögött Ragusa és Szerbia politikai konfliktusa mellett, valószínűleg egyházi indokokat kell feltételezni – 1228-ban került sor. A háború közvetlen előzményeként értékelhető IX. Gergely pápa (1227–1241) azon bullája 1227-ből, amellyel Ragusa mellett foglalt állást Antivarival szemben: megerősítette a raguzai érsekség korábbi jogait, és felsorolta a város fennhatósága alá tartozó egyházakat. Ezek a következők voltak: Hum, Bosznia, Trebinje, Cattaro, Budva, Dulcigno, Szerbia, Drivast, Pulat, Scutari és Antivari.⁵⁰ Az 1240-es években tovább folytatódott a harc mind egyházi, mind világi fronton Szerbia és Ragusa között.

⁴³ ADRA I. 100. sz., 101. sz.

⁴⁴ ADRA I. 106. sz.; CDC II. 270., 282.

⁴⁵ Ćirković, S.: *Istorija srpskog naroda*, I. 253.

⁴⁶ 1189-ben Mihály feleségének, Dessislavának egy raguzai oklevelében első helyen szerepel a tanúk között az érsek. Ld.: CDC Suppl. I. 53–54.

⁴⁷ CDC II. 206–209., 226–229.

⁴⁸ Jovanka Kalić: Hum u srednem veku. *Istorijski časopis*, 31 (1984) 27.

⁴⁹ Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs, 2015. 173.; CDC II. 313–314.

⁵⁰ CDC III. 274–276.

Noha a szerb uralkodók egyértelműen a görög rítusú egyházhoz tartoztak, fontos volt számukra, hogy a Szerbiában található latin rítusú területek, vagyis a dél-dalmáciai egyházak egy saját központ, Antivari fennhatósága alá tartozzanak. 1247-ben elhunyt János, Antivari érseke (1199–1247), aki még Vukán kérésére kapott palliumot III. Ince pápától. Az érseki székhely üresedését kihasználva Raguzai el akarta érni, hogy állítsák helyre a város érseki fennhatóságát Dél-Dalmácia felett.⁵¹ A pápa végül a raguzai törekvések ellenére Giovanni Carpinit (1248–1252)⁵² ültette Antivari érseki székhelyébe.⁵³ A két érsekesség vitájának a rendezésére Carpini 1249-ben felvetette, hogy semleges területen, Cattaróban folytassanak tárgyalásokat,⁵⁴ de ez nem jött létre.⁵⁵ Carpini halála után, 1252-ben Raguzai újra megpróbálta kiterjeszteni hatalmát a szerb területen fekvő egyházakra. Bár sikerült elérniük egy pápai meghallgatást, de ennek végeredményét a szerb király, I. Uroš nem várta meg, hanem hadsereggel vonult Raguzai ellen.⁵⁶ Az 1254-ben, szerb győzelemmel végződő háború után a raguzaiak nem próbálkoztak tovább, hogy az Antivari feletti befolyásukat visszazerezzék. A 13. század közepére a raguzai érsek hatalma mindössze három püspökségre terjedt ki: Trebinjére, Humra és Korčulára.⁵⁷

A Raguzai egyházi fennhatósága alá tartozó néhány püspökség közül kettő – Trebinje és Hum – azonban ezt követően is Szerbia területéhez tartozott. A humi püspökség központjából, Stonból még Nemanja István (1168–1196) hódításai után Miroszláv kenéz elűzte a püspököt.⁵⁸ Bár a raguzai egyház próbált megoldást keresni a helyzetre, a humi püspök hatalma névlegessé vált, mivel saját egyházi központjában nem tartózkodhatott, Lokrum szigetén rendezkedett be, közvetlenül Raguzai szomszédságában.⁵⁹ A trebinjei püspökség hasonlóan Humhoz a raguzai érsek fennhatósága alá tartozott. I. Uroš szerb király arra kényszerítette az ottani püspököt, hogy hagyja el székhelyét.⁶⁰ Az elűzött egyházfő Raguzába menekült,⁶¹ majd 1276-ban XXI. János pápa (1276–1277) a püspökség

⁵¹ CDC IV. 317–319.

⁵² Giovanni Carpini 1245 és 1247 között a tatárok között volt pápai legátus. Miután visszatért a legátusi megbízásából IV. Ince (1243–1254) pápa Antivari érsekének nevezte ki. Ld. Dušan Kovač – Radivoj Radić: Iz karakoruma u Bar. *Zbornik radova za Vizantološki institut*, 37 (1998) 251.; Jerzy Strzelczyk: Opis Krajów. Nowe źródło do dziejów wieków średnich i chrystianizacji ludów nadbałtyckich. In: *Uó: Średniowieczny obraz świata*. Poznań, 2004. 206–217.

⁵³ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 139.

⁵⁴ CDC IV. 378–380.

⁵⁵ Dane Gruber: O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća (Svršetak). *Arhivski vjesnik*, 15 (1913) 2. 125.

⁵⁶ Ćirković, S.: *Istorija srpskog naroda*, I. 348.

⁵⁷ Gál Judit: A dalmáciai egyházszerkezet jellemzői és 11-13. századi átalakulása. In: Gál Judit – Péterfi Ben-ce – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2013. 108.

⁵⁸ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 20.

⁵⁹ Harris, R.: *Dubrovnik*, 52.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ CDC V. 342–343.

székhelyét hivatalosan is Raguzába helyezte át.⁶² A püspökök 1296 után egy a városhoz közeli szigeten, Mrkanon éltek egészen 1456-ig.⁶³

Míg Dél-Dalmáciában az egyházszervezet átalakulása elsősorban a szerb államalakulatok befolyásának és a Raguzával folytatott harcainak, illetve a régiónak a nyugati és a keleti kereszténység közötti stratégiai fontosságának volt köszönhető, addig Észak- és Közép-Dalmáciában Velence és Magyarország konfliktusa nyomán történtek változások a 12. század során. Az első állomása ennek a folyamatnak a tengerfehérvári püspökség megszűnése volt. Miután Könyves Kálmán 1116-ban elhunyt, Velence visszafoglalta a korábban magyar kézen lévő dalmáciai területeket. A magyar király utódja, II. István 1124-ben ideiglenesen visszaszerezte Zára kivételével a korábban magyar kézen lévő területeket, de ezeket csak 1125-ig tudta a kezén tartani. Ebben az évben Domenico Michele velencei dózse (1117–1130) támadása során lerombolta Tengerfehérvár városát, és az ottani püspöki székhelyet is megsemmisítette. A püspök a közeli Scardonába (Skradin) menekült a tengerfehérvári, horvát királyok által alapított Szent János-monostor szerzeteseivel együtt. A tengerfehérvári püspökség megszűnt, helyét a scardonai vette át, míg az említett monostor a Zárával szemközt található Pašman-szigetére került.⁶⁴ II. Béla magyar uralkodó 1136 körül visszafoglalta Közép-Dalmácia jelentős részét a velenceiektől, Zára és a Kvarner-öböl szigetei azonban továbbra is az itáliai város kezén maradtak.⁶⁵ Ez a helyzet végül az egyházi struktúra 10. század elejétől fennálló rendjében okozott komoly átalakulást, hiszen míg a spalatói érseki központ a magyar uralkodók kezén volt, a joghatósága alá tartozó Zára és a Kvarner-öbölben található szigetek püspökségei velencei hatalom alatt álltak. Az egyházi és világi struktúrák eltérő határai komoly feszültséghez vezettek Dalmáciában, amelyhez hozzájárult az egyház világi társadalomban és a városok vezetésében betöltött szerepe. A dalmáciai egyházi vezetők ugyanis, a kommunális fejlődés magasabb fokán álló városokban a 13. század első feléig, máshol még ennél is hosszabb ideig jelentős szerepet játszottak a városuk világi életében. A dalmáciai püspököket és érsekeket a horvát jogtörténész, Ivan Strohal a városok valódi vezetőinek tartotta a 12. század során.⁶⁶ A tenger melléki városok egyházfőit a városok lakossága közösen választotta, nem kizárólag a klérus döntött személyükről. A hivatalviselésük alapján keltezték a hivatalos városi dokumentumokat, részt vettek a világi ügyekről való döntésekben, tagjai voltak a városi tanácsoknak, valamennyi fontos ügyben és döntéshozatalban találkozhatunk a nevükkel, végül pedig ők vezették a városok diplomáciai életét.⁶⁷ Ilyen társadalmi háttér mellett az egyházi és politikai határok közötti eltérés nem lehetett tartós állapot Dalmáciában.

⁶² CDC VI. 177–179.

⁶³ Kosto Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici. *RAD*, 119 (1894) 40.

⁶⁴ Zvezdan Strika: Samostan Sv. Ivana Evanđelišta u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010) 167.

⁶⁵ Klaić, N. – Petricioli, I.: *Zadar*, 162–163.

⁶⁶ Ivan Strohal: *Pravna povijest dalmatinskih gradova*. Zagreb, 1913. 305–310.

⁶⁷ Judit Gál: The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301). *Hungarian Historical Review*, 3 (2015) 473–474.

Az első lépésekre a velencei és magyar kézen lévő egyházak elválására akkor került sor, amikor Faro (Hvar), Brač és Vis szigetei valamikor 1135 és 1146 között velencei fennhatóság alá kerültek.⁶⁸ Mindhárom sziget a spalatói érsekség területéhez tartozott, velencei nyomásra 1150 körül önálló püspökséggé alakultak, amelynek központja Faro szigetére került, majd a zárai érsekség megalakulásakor a velencei fennhatóság alatt lévő város egyházi joghatósága alá sorolták.⁶⁹ A farói egyházmegye hovatarozásának kérdése azonban ezzel a döntéssel még nem zárult le végleg, a spalatói érsekség ugyanis ragaszkodott a három sziget fölötti egyházi fennhatósághoz. A két érsekség vitájának fontos állomása volt az 1177. év, amikor III. Sándor pápa Velencébe igyekezve, a rossz időjárás miatt, rövidebb ideig Dalmáciában tartózkodott. Vis szigetén Rainerius spalatói érsek, míg Zárában Lampredius zárai érsek találkozott vele, és próbálta meggyőzni, hogy az egyháza javára döntsön az egyháztartományi kérdésekben. A pápa legátust küldött még az évben Rajmund személyében Dalmáciába, hogy döntsön a vitás kérdésben.⁷⁰ A legátus egyházmegyei zsinatot hívott össze az ügy rendezésére Spalato városába. A zárai érsek távol maradt ettől az eseménytől, ahol mindössze öt, a spalatói érsek fennhatósága alá tartozó püspökség képviselői vettek részt. Ki kell emelni, hogy köztük volt a farói püspök, ami arra is utalhat, hogy az egyházmegye saját akaratából is hajlandó volt elfogadni a spalatói metropolitai jogokat maga felett.⁷¹ Ez a zsinat végül meglepetések nélkül zárult, és a Faro feletti egyházi fennhatóságot a spalatói egyháznak biztosította. A kérdést véglegesen az 1185. évi spalatói zsinat zárta le, amely újra megerősítette az érsekség jogait a zárai igényekkel szemben.⁷²

Hasonlóan a farói püspökség esetéhez, a magyar–velencei szembenállás következményeként jöhetett létre 1154 és 1161 között a zenggi (Senj) püspökség is. Az arbei (Rab) és vegliai (Krk) püspökségek területe ugyanis nem csupán a szigetekre terjedt ki, hanem a kontinentális Horvátországban is bizonyos területek fennhatóságuk alá tartoztak, amelyek a két szigettel ellentétben nem velencei, hanem magyar befolyás alatt álltak. Minden valószínűség szerint ezeknek a területeknek az egyházi igazgatására szerveződött a spalatói érsekség alá tartozó zenggi egyházmegye is. A 12. század második felében, hasonlóan Faro esetéhez, a zenggi egyházmegye felett is vita kezdődött a spalatói és zárai érsekség között.⁷³ Bár Zengg a magyar uralkodók fennhatósága alá tartozó te-

⁶⁸ Zvezdan Strika: Zadar – Novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća. *Croatica Christiana periodica*, 27 (2003) 14.

⁶⁹ Slavko Kovačić: Koje je godine osnovana Hvarska biskupija? *Croatica christiana periodica*, 15 (1991) 53–58.; Slavko Kovačić: Splitska metropolija u dvanestom stoljeću. In: Mile Bogović (ed.): *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986.* Rijeka–Zagreb, 1988. 14–15., 30.

⁷⁰ Ivan Majnarić: Misija papinskog legata Rajmunda de Capelle 1177. godine. *Povijesni prilozi*, 24 (2003) 105–131.

⁷¹ Strika, Z.: Zadar, 34–36.

⁷² Lothar Waldmüller: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311).* Paderborn, 1987. 154.

⁷³ Strika, Z.: Zadar, 14–15.

rület volt az egyházmegye alapítása során, ám földrajzilag jóval közelebb feküdt Zarához. amit Lampredius érsek megpróbálta kihasználni. Egyházszerkezeti változásokra ugyanakkor nem került sor, mivel III. Sándor pápa megakadályozta a zenggi püspökség áthelyezését.⁷⁴

A következő fordulatra, a velencei hatalom alá tartozó egyházak önálló érsekség alá szervezésére a 12. század közepéig kellett várni. A zárai püspökség már a 12. század első harmadában törekedhetett arra, hogy a spalatói metropóliától függetlenül érseki rangra emelkedjen, valószínűleg abban az időszakban, amikor mindkét egyházi központ velencei kézen volt. A törekvésüket az 1150-es évek közepén csak látszólag koronázta siker Lampredius püspöksége idején, ám a város érseki rangra emelkedése olyan formában történt, amely miatt Zára városa végül a Szentszéknél tiltakozott.⁷⁵ A Pietro Polani dózse által elűzött gradói patriarcha, Enrico Dandolo 1150-ben vagy 1151-ben térhetett vissza Velencébe, ahol immáron az új dózse, Domenico Morosini, támogatását élvezve egyrészt városon belül megerősítette hatalmát, másrészt a Velence által meghódított Észak-Dalmácia is a patriarchátus joghatósága alá került.⁷⁶ A dalmáciai egyházszerkezet átalakítása ugyanakkor nem a helyi püspökségek közvetlenül a velencei egyház alá rendelésével történt meg, hanem előbb Zárát IV. Anasztáz pápa (1153–1154) 1154. október 17-én kelt bullájában érseki rangra emelte,⁷⁷ utódja, IV. Adorján (1154–1159) pedig 1155 februárjában a velencei befolyás alatt álló Grado pátriárkája alá rendelte a várost.⁷⁸ 1154-ben az új érseknek négy püspökséget rendeltek alá: Arbét, Vegliát, Osserót (Osor) és Farót.⁷⁹ A döntés a zárai egyház és a város ellenkezését is kiváltotta. Lampredius érsek az ügy ellen tiltakozva Rómába utazott, ám ott nem járt sikerrel. A város elégedetlensége 1159-ben végül lázadáshoz vezetett a velenceiekkel szemben II. Géza magyar uralkodó segítségére számítva, ám Domenico Mauroceno dózse leverte a záraiak felkelését. Ezzel azonban még nem zárult le végleg a dalmáciai város lázadásainak a sora: 1164-ben, 1168-ban, 1170-ben és végül 1181 körül újra szembeszálltak a velencei fennhatósággal szemben, az utolsó alkalommal immár III. Béla magyar király támogatását élvezve, sikerrel.⁸⁰

⁷⁴ CDC II. 121–122.

⁷⁵ Strika, Z.: *Zadar*, 26.

⁷⁶ Thomas F. Madden: *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*. Baltimore, 2003. 35–38.

⁷⁷ CDC II. 76–79. A Trieszti-öbölben fekvő Grado a Velencéhez tartozó területek metropóliája volt, amely az úgynevezett kisebb pátriárkákhöz tartozott a 12. század közepéig, mivel más érsekség felett nem volt hatalma, de a metropolitánál magasabb hierarchikus címet viselt. 1155-öt követően valódi tartalmat kapott a címe, és a Velence által elfoglalt területek, érsekségek feletti egyházi joghatóságot gyakorolta. Ld. Robert Lee Wolff: *Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople (1204–1261)*. *Dumbarton Oaks Papers*, 8 (1954) 234–235.; Erdő Péter: „nagyobb és kisebb pátriárkák” megkülönböztetésének gyökerei a középkori egyházi jogi szóhasználatban. In: *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 214–219.

⁷⁸ CDC II. 79–80.

⁷⁹ CDC II. 77.

⁸⁰ Klaić, N. – Petricioli, I.: *Zadar*, 165–169.

A velencei expanziós törekvések az Adriai-tenger keleti partvidékén a negyedik keresztes hadjárat során igen eredményesek voltak, a tanulmány által vizsgált terület déli részén is jelentős sikereket könyvelhettek el. 1205-re velencei kézre került Zára, illetve Ragusa és Durazzo városa is. A velencei hódítással egyházszervezeti változások is együtt jártak: az elfoglalt területek egyházait a gradói pátriárka egyházjogi fennhatósága alá rendelték. Durazzóból valószínűleg elűzték a korábbi, az ortodox érseket, és helyére egy latin egyházfőt tettek, amelynek következményeként 1209 körül létrejöhetett az 1213-ig fennálló durazzói latin rítusú érsekség.⁸¹ Míg Zára és Durazzo esetében közös volt, hogy egy kvázi újonnan létrehozott egyházi tartományt rendeltek a gradói egyházfő hatalma alá, Ragusa esetén egy mintegy két évszázados múltra visszatekintő érseki központtal tették ugyanezt.⁸² A velencei egyházi expanzió hátterét az 1150-es években, a zárai érsekség alapításakor kell keresnünk. Ez volt ugyanis az első egyházmegye, amelynél a fenti példa szerint jártak el a velenceiek. Törekvéseiknek később a Szentszék biztosított a jogi hátteret, ugyanis IV. Adorján pápa 1157. évi bullájában megadta a gradói patriarchának azt a jogot, hogy a Bizáncban, illetve más bizánci városokban, ahol velencei egyházak voltak, megválasszák a latin rítusú püspököt.⁸³

Egyházi adományok

A három állam egyházaknak juttatott adományait vizsgálva talán a legszembetűnőbb, hogy egyetlen velencei egyházi adománnyal sem találkozhatunk a vizsgált időszakban. Egyházi privilégiumok megerősítésére is a források tanúsága szerint csak akkor került sor, amikor Ordelafo Faliero dózse 1116 körül visszafoglalta a magyarok által birtokolt tengeremelléki területeket.⁸⁴ Ezt követően a velencei egyházpolitikát inkább a szigorú szabályozások jellemezték, mintsem a bőkezűség. A velencei gyakorlat hátterének a megértéséhez két dologról érdemes szót ejteni. Egyrészt Velence a dalmáciai városokkal szemben is hasonló módon járt el, mint az egyházaikkal: nem ismerünk a korszakból Faliero dózse privilégiumain kívül más városi adományt vagy korábbi jogok megerősítését, és elsősorban szigorú szabályokkal és katonai nyomásgyakorlással tartották kezükben ezeket a területeket. A másik megfontolandó körülmény a velencei adományozási politika kapcsán az a gyakorlat, amit Velence a saját területén lévő egyházakkal kapcsolatban folytatott. A velencei egyházfőknek eltérően a korszak más egyházfőitől, nem volt beleszólása a városuk világi életébe, a városi belpolitika lényegi alakításába. A velencei egyházak emellett nem részesültek Velence területén jelentősebb adományokban, vagyonukat és anyagi hátterüket elsősorban alkalmi

⁸¹ ADRA I. 143. sz.

⁸² Harris, R.: *Dubrovnik*, 47.

⁸³ CDC II. 81–84.

⁸⁴ CDC II. 27.

ügyletek, ajándékok, illetve a Velence által meghódított területeken lévő birtokaikból származtak.⁸⁵

A velencei politikával szemben a magyar királyok és később a szlavón hercegek bőkezűen bántak a magyar fennhatóság alatt lévő dalmáciai egyházakkal. A 12–13. századból összesen 38 uralkodói vagy hercegi, egyházaknak szóló privilégium maradt fenn. Az uralkodói adományozás kezdete Könyves Kálmán hódításaihoz köthető, és a 13. század közepéig folyamatosan születtek donációk.⁸⁶ Kálmán horvátországi koronázásától kezdve igen bőkezűen bánt a dalmáciai egyházakkal: területi adományokat tett, megerősítette korábbi jogait, valamint pénzadományt is tett, amelyből a zárai Szűz Mária-monostor tornya épült. Kálmánt követően a Velencével és Bizánccal folytatott harcok által övezett 12. században megritkultak az egyházi privilégiumok. Adományokban különösen gazdag időszaknak számított ezt követően Imre király és András herceg harca a 12–13. század fordulóján, amikor gyakran előfordult, hogy a herceg és az uralkodó ugyanabban a tárgyban adott privilégiumot.⁸⁷ Az adományok többsége az uralkodói és hercegi látogatásokhoz volt köthető, de az sem volt ismeretlen jelenség, hogy az uralkodók Dalmácián kívül, elsősorban követek kérésére tettek vagy erősítettek meg adományokat. A 38 ismert adomány eloszlása kapcsán megállapítható, hogy a legjelentősebb dalmáciai városok és a helyi elithez köthető monostorok élvezték az uralkodói kegyet. Az adományok közel felét a spalatói érsekség kapta, emellett szintén kiemelt helyzetben volt a traui püspökség a maga hét donációjával, illetve a királyi alapítású és a helyi elithez köthető monostorok is együtt összesen tíz adománnyal.⁸⁸ Utóbbiak közé tartozott a Szent János monostor Tengerfehérváron, a zárai Szent Chrisogonus és Szűz Mária monostorok. A legfontosabb dalmáciai városok egyházai közül egyaránt 1242-ben kaptak utoljára adományt zárai és traui intézmények,⁸⁹ 1244-ben pedig a spliti egyház jutott privilégiumhoz az utolsó ismert esetben.⁹⁰

Az uralkodói adományok célja elsősorban a helyi elit lojalitásának a megnyerése volt, hiszen az adományok és ajándékok a középkori értelmezés szerint kötelezettséget róttak a megajándékozottakra, amely elsősorban hűséget jelentett az adományozóval szemben. Ahogy a horvát történész, Neven Budak megállapította az Árpádokat megelőző horvát uralkodódinasztia, a Trpimir-ház tagjai, hasonlóan az őket követő magyar uralkodókhoz, bőkezűen bántak a dalmáciai egyházakkal. Az egyházi adományok segítségével politikai és társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki a városi elittel, és az egyházon keresztül

⁸⁵ Madden, T.: *Enrico Dandolo*, 23–24.

⁸⁶ Judit Gál: Ugarski horizonti u povijesti Crkve u Dalmaciji: Analiza kraljevskih darovnica Crkvi. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33 (2015) 18–19.

⁸⁷ CDC II. 293., 358., III. 16. etc.

⁸⁸ Judit Gál: The Social Context of the Hungarian Royal Grants to the Church in Dalmatia (1102–1301). *Annual of Medieval Studies at CEU*, 21 (2015) 47–52.

⁸⁹ CDC IV. 153., 163.

⁹⁰ CDC IV. 243.

növelhették befolyásukat. A dalmáciai egyházak kiemelkedő szerepe a városaik világi életében szintén ösztönzőleg hathatott az uralkodókra.⁹¹ A magyar királyok adományait vizsgálva kontinuitás mutatható ki a korábbi horvát dinasztiával mind az adományozás módjában, mind pedig az kedvezményezettek személyében.⁹²

A régió harmadik szereplője Szerbia, illetve a tenger melléki szerb államalakulatok esetén az adományok vizsgálatakor érdemes különválasztani a szerb autokefál görög rítusú egyház megalakulása (1219) előtti és utáni időszakot. Bár a forrásaink Dél-Dalmácia koraközépkori történelmére igen szegényesek, a rendelkezésre álló adataink alapján a helyi uralkodók adományozási politikája, különösen a Nemanja-dinasztia hódítása (1181–1186) előtti időszakban, sok szempontból hasonlított a magyar uralkodók, illetve a korábbi horvát uralkodóház a Trpimirek politikájára. A kisszámú forrás ellenére biztosan állítható, hogy a tenger melléki szerb területek vezetői szoros kapcsolatot áptak a helyi egyházakkal, valamint a városi elit is bőkezű volt a helyi intézményekkel.⁹³ Az első dukljai király, Mihály koronázása után közvetlenül templomot emeltetett Szent Mihály tiszteletére Stonban 1077 és 1081 között.⁹⁴ A 11–12. századból számos fennmaradt privilegium tanúsítja, hogy a helyi dukljai, illetve humi vezetők különleges kapcsolatot áptak a Lokrum és Mljet szigetén található bencés szerzetesekkel.⁹⁵ 1151-ben Desa humi fejedelem monostort alapított Mljet szigetén, ahova Apuliából hívott szerzeteseket.⁹⁶ A mljeti, illetve a lokrumi szerzetesek adományait időről időre megerősítették, az utolsó ilyen jellegű intézkedés 1217 és 1219 között István szerb királytól származott.⁹⁷ Miután létrejött az önálló szerb ortodox egyház, és 1222-ben görög rítus szerint is megkoronázták Istvánt, a latin rítusú egyházak nem kaptak királyi adományt. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy nem élvezhették a királyi család kegyét. A 13. század szerb uralkodói közül I. Istvánnak velencei, I. Urošnak valószínűleg francia,⁹⁸ Dragutinnak magyar származású

⁹¹ Neven Budak: Foundations and Donations as a Link between Croatia and the Dalmatian Cities in the Early Middle Ages (9th–11th c.). *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 55 (2007) 489.

⁹² Gál J.: Ugarski horizonti, 7, 9–10.

⁹³ CDC II. 27., 38., 69. etc.

⁹⁴ Ćirković, S.: *Istorija Crne Gore*, 394.

⁹⁵ Vinko Foretić: Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine. *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 1 (1952) 63–72.

⁹⁶ CDC II. 67–68.

⁹⁷ Frank Miklosich tévesen 1222 és 1228 közé keltezte a Szűz Mária monostornak adott adományaletet az alapján, hogy abban I. István királyként szerepel, és a szerb kutató a görög rítus szerinti koronázástól kezdve számolta az uralkodási éveket. Ezzel szemben Istvánt 1217-ben már latin rítus szerint megkoronázták, és minden valószínűség szerint ezt követően nem sokkal adhatta az adományt a bencés szerzeteseknek. Ld. Frank Miklosich (ed.): *Monumenta Serbica spectantia historicam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae, 1858. 8–10.

⁹⁸ A szerb historiográfia tradicionális nézete, hogy Ilona királyné francia származású volt, gyakran Anjou Ilonaként emlegetik. Egyes elméletek szerint azonban Ilona Angelosz Jánosnak (Kaloján), a Szerémet egykor birtokló hercegnek a lánya volt. Ld. Aleksandar Uzelac: *Pod senkom psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*. Beograd, 2015. 93–94.; Gordon McDaniel: On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena, *Ungarn-Jahrbuch*, 12 (1982–1983)

felesége volt,⁹⁹ és a nyugati keresztény királynék a latin rítusú egyház támogatói is voltak. Közülük a legismertebb és legjelentősebb, I. Uroš felesége, Ilona (Jelena) királyné volt. Miután Uroš fia, Dragutin, megfosztotta a trónjától, anyjának apanázsul Trebinjét és Duklját adta.¹⁰⁰ Ilona a latin rítusú kereszténység legfontosabb támogatójává vált Szerbiában, de fontos megemlíteni, hogy a görög rítusú egyházi intézményekkel is bőkezűen bánt.¹⁰¹ Ilona kiváló kapcsolatot ápolt a Szentszékkal, hathatós közreműködésével Sappában latin rítusú püspökség jött létre, amelyet az antivari érseknek rendeltek alá.¹⁰² Ilona emellett leginkább egyházalapító és adományozó tevékenységéről ismert. Bőkezűség és befolyása nagy szerepet játszott a koldulórendek előretörésében Dél-Dalmáciában. A királyné számos helyen segítette a ferences és domonkos missziókat, többek között Cattaróban, Dulcignóban, Antivariban és Scutariban is.¹⁰³

Az egyházfők választása

A három vizsgált állam egyházpolitikájának utolsó elemeként a dalmáciai városok egyházfőivel kapcsolatos gyakorlatot kell megvizsgálni. A tanulmány e fejezete két szempont mentén elemzi a velencei, a szerb, és a magyar hatalomgyakorlás módszereit: hogyan viszonyultak a területükön található érsekségekben az egyházfők megválasztáshoz, illetve megállapítható-e valamiféle szabályszerűség ezeknek az egyházfőknek a személyével kapcsolatban. A tengermelléki szerb területek egyházfőiről sajnos kevés információnk maradt. A dukljai államalakulat válsága és hatalmának a csökkenése miatt a Duklja területén lévő latin rítusú egyházak élén álló antivari egyházfők 1142-t követően az 1170-es évek végéig – más vélemények szerint egészen 1199-ig – nem kaptak palliumot az aktuális pápától, püspöki címet viseltek. A 12. századi érsekekről kevés írásos dokumentum tanúskodik, így néhányuk nevét csak annak köszönhetően ismerhetjük, hogy Antivariban fennmaradtak a sírfelirataik, hivatalviselésük idejének pontos megjelölése nélkül.¹⁰⁴ A 12. századi egyházfők közül a zárai származású Gergely pályáját ismerjük a legrészletesebben, aki 1173 előtt nem sokkal kerülhetett az antivari egyház élére,¹⁰⁵ és 1177-ben egyházát a spalatói metropólia joghatósága alá

43–50.; Kalojánról ld. Ternovác Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok*, 147 (2013) 458–459.

⁹⁹ Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok*, 147 (2013) 483–485., 491–492.

¹⁰⁰ Gál J.: IV. Béla, 487.; Gojko Subotić: Kraljica Jelena Anžujška. Ktitor crkvenih spomenika u Primorju. *Istorijski glasnik*, 11 (1958) 131.

¹⁰¹ Ilona királyné és az ortodox egyház kapcsolatára ld.: Miroslav Popović: *Srpska kraljica Jelena između rimokatoličanstva i pravoslavlja*. Beograd, 2011.

¹⁰² ADRA I. 515. sz.

¹⁰³ ADRA I. 509. sz., 511. sz., 514. sz. etc.; Daniele Farlati: *Illyricum sacrum I–VIII*. Venice, 1751–1819. VII. 1817. 59.; Šufflay, M.: *Die Kirchenzustände*, I. 69.

¹⁰⁴ Marković, I.: *Dukljansko-barska*, 180–181.

¹⁰⁵ ADRA I. 99. sz.

vetette, hogy megakadályozza a raguzai egyház hatalmának kiterjesztését Antivarira, és valószínűleg röviddel ezt követően sikerült elérnie, az antivari egyház újra érseki rangra emelkedjen.¹⁰⁶ Nemanja István raškai fejedelem szerb tengermelléki hódításai idején a helyi uralkodó mellett álló Gergelynek el kellett menekülnie a városból, majd előbb Raguzában, végül saját szülővárosában, Zarában talált menedéket. Vukán uralma alatt újra érseki rangra emelkedhetett a város egyháza, hiszen az uralkodó kérésére III. Ince pápa palliumot küldött János érseknek, aki 1247-ig állt az antivari egyház élén. A 13. század közepéig tartó időszakig sajnos nincs információnk arról, hogy pontosan hogyan zajlott az egyházfők választása Antivariban, és milyen szempontok döntöttek az egyházfők kiválasztásakor. Annyi bizonyos, hogy a dukljai uralkodók közbenjártak a Szentszéknél, hogy egyházfőik palliumot kapjanak.

János halála után, 1247-től a tatároknál pápai legátusként járt ferences Plano de Carpini,¹⁰⁷ majd 1253-tól egy rendtársa Gaufrédus,¹⁰⁸ 1255-től pedig szintén egy jelentős ferences, a korábbi pápai legátus, Lőrinc lett az antivari érsek.¹⁰⁹ A 13. század közepétől, Carpini érsekségétől kezdve, a vizsgált időszakban az antivari egyházfők személye pápai döntéstől függött. Ennek okát véleményem szerint elsősorban két jelenségre vezethetjük vissza. Egyrészt az autokefál szerb görög szertartású egyház megalakulásával, és I. István ortodox rítus szerinti koronázásával a szerb uralkodócsalád a görög rítusú kereszténység képviselőjévé vált a térségben. Az uralma alatt álló és az antivari érsekhez tartozó latin rítusú egyházfők megválasztásába a dinasztia semmilyen módon nem avatkozott bele. A szerb uralkodók politikája kapcsán meg kell jegyezni, hogy 1219-et követően is kiálltak az antivari latin rítusú egyházfők hatalmának megtartásáért Raguzával szemben. A másik tényező, amelyet érdemes az egyházfők személyével kapcsolatban, hogy a pápaság számára az antivari érsekség kulcspozíciót töltött be a Balkánon, egy olyan területen, ahol a görög és latin rítusú kereszténység találkozott, és előbbi fokozatosan szorította ki a nyugati keresztény egyházat.

A hosszabb-rövidebb ideig Velence hatalma alatt álló egyházi központok közül a három érseki székhelyet – Zárát, Raguzát és Durazzót – megvizsgálva egy Dalmáciában, a negyedik keresztes hadjáratmal egy időben megjelenő szabályozottságot figyelhetünk meg az egyházfők személyével és választásával kapcsolatban. A zárai érsekség alapításától kezdve a gradói patriarcha felsőbbbsége alá volt rendelve, amely ellen mind a város egyháza, mind a világi vezetés küzdött a 12. század során. Az egyház élén ekkor helyi klerikusok álltak: Lampredius érsek, majd az őt követő Theobaldus érsek is próbált szabadulni a velencei egyházi kötelekektől.¹¹⁰ Miután III. Béla visszafoglalta a várost, 1204-ig nem kapott palliumot zárai egyházfő a pápától, ugyanis a helyi elithez tartozó főpapok a magyar uralkodó által támogatva nem voltak hajlandók felesküdni a gradói egyházzal

¹⁰⁶ ADRA I. 100. sz.

¹⁰⁷ Fine, J.: *The Late Medieval Balkans*, 139.

¹⁰⁸ ADRA 231. sz., 236. sz.

¹⁰⁹ ADRA 237. sz.

¹¹⁰ Klaić, N. – Petricioli, I.: *Zadar*, 163–167.

szembeni engedelmességre.¹¹¹ A negyedik keresztes hadjáratot követő békekötés Velence és Zára között változásokat hozott az itáliai városállam egyházfőkkel kapcsolatos politikájában a Tengermelléken. Míg korábban az egyházfők származásával kapcsolatban nem rendelkeztek a két város közötti békeszerződések, 1204-ben a velenceiek előírták, hogy a zárai érseknek velenceinek kell lennie, illetve hűséget kell esküdni mind a gradói patriarchának, mind a velencei dózsénak. 1204-et követően kevés kivételtől eltekintve Zárában a békeszerződés rendelkezéseit követve az érseknek velencei származásúnak kellett lennie.¹¹²

A negyedik keresztes hadjárat idején került velencei uralom alá Ragusa városa is, bár a két város viszonyát ezt követően szabályozó békeszerződés szövege nem maradt fenn. Joggal feltételezhetjük, hogy ennek tartalma megegyezhetett az 1232-ben kötött egyezményekkel, amelyekben a főpapok kapcsán előírták, hogy velencei származásúnak legyenek, illetve, hogy esküdjenek engedelmességet a gradói patriarchának.¹¹³ A békeszerződés tartalmára vonatkozó feltételezéseket erősíti az a tény, hogy Raguzában 1205-ben került sor a velencei hatalomátvételt követő első érsekválasztásra, amikor a velencei származású Lénárd került az érseki székbe.¹¹⁴ A negyedik keresztes hadjárat során elfoglalt Durazzóban 1208 és 1213 között állt fenn latin rítusú érsekség, amelynek élére Manfréd került, akinek hűséget kellett esküdni a dózsénak.¹¹⁵ A két város egyházi kapcsolatait is szabályozó dokumentum sajnos nem maradt fenn ebből az időszakból, ám a Velence és Bizánc területén található görög rítusú egyházakkal kapcsolatos egységes politikát vizsgálva hasonló viszonyrendszer alakulhatott ki Durazzóban is mint a másik két érseki központban.¹¹⁶

Bár magyar uralkodók egyházfőkkel kapcsolatos politikájában a velenceihez hasonló írásban is lefektetett szabályozással nem találkozhatunk, a helyi egyházi vezetők személye fontos volt a magyar királyi udvar számára. Hasonlóan a velencei példához, a magyar királyok elsősorban a spalatói érsek megválasztását befolyásolták, de számos példát találunk a vizsgált időszakban más dalmáciai egyházak esetén is, amelyek élén szintén magyar származású főpap állt.¹¹⁷ A 12–13. század során mindössze egy alkalommal van tudomásunk arról, hogy a magyar király közvetlenül beavatkozott volna a spalatói érsekválasztásba: 1244-ben IV. Béla ahhoz a feltételhez kötötte a békekötést a spalatóiakkal,

¹¹¹ Uo. 170.

¹¹² Farlati, D.: *Illyricum sacrum V*, 71–86.

¹¹³ CDC III. 351–355.

¹¹⁴ Farlati, D.: *Illyricum sacrum VI*, 91.

¹¹⁵ ADRA 141. sz., 142. sz. Az érsek esküjének és a Velencének tett ígéreteknek a sajátos, durazzói társadalmi, vallási kontextusáról ld.: Dubravka Preradović: Kult Svetog đakona Isavra u Draču. *Zograf*, 36 (2012) 6.

¹¹⁶ A velencei egyházpolitikára ld. Nicholas Coureas: The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule. In: Nickiphoros Tsougarakis – Peter Lock (ed.): *A Companion to Latin Greece*. Leiden, 2015. 145–184.

¹¹⁷ Gál Judit: Qui erat gratus apud eum. A spliti érsek szerepe az Árpádok királyságában (1113–1248). In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister historiae*. Budapest, 2014. 53–71.

hogy Ugrint válasszák érsekké a városban, aki végül nemcsak a spalatói egyházi vezetést ragadta magához, hanem a világi igazgatás élére is ő került a város *comeseként*.¹¹⁸ A 12–13. század során mégis, néhány kivételtől eltekintve, a spalatói egyház élén magyar származású vagy a királyi udvarhoz közel álló érsek állt, amikor a város a magyar király uralma alatt volt. Az érsekválasztás Spalatóban a városi polgárok és a klérus közös ügye volt, és bár már a 13. század közepén mutatkoztak jelei a világi befolyás elleni káptalani küzdelemnek, mindössze a 13. század végére vált a klerikusok kizárólagos jogává az egyházfő megválasztása. Valószínűleg már a 12. század végére kialakult az a szokás, hogy az érsekválasztáshoz szükség volt az uralkodó utólagos jóváhagyására is. Erről tanúskodik, hogy IV. Béla 1251. évi látogatásakor felrótta a spalatóiaknak, hogy Rogerius érsek uralkodói jóváhagyás nélkül került az egyház élére.¹¹⁹ A szokás kialakulására utal III. Sándor pápa levele III. Bélának, amelyben a magyar uralkodót arra utasította 1181-ben, hogy ne avatkozzon a spalatói érsekválasztásba.¹²⁰ Az a jelenség azonban, hogy a spalatói érsek szorososan kötődtek a királyi udvarhoz, nem csupán az uralkodói akarattól, hanem a város érdekeltségéből fakadt. A diplomáciai vezető feladatokat betöltő egyházfők egyrészt az uralkodó képviselői voltak a dalmáciai városban, másrészt személyük biztosíték volt Spalato számára, hogy közvetlen kapcsolatuk lesz a királyi udvarral.¹²¹

Összegzés

Összegezve a vizsgált államok egyházpolitikájának a tanulságait, három egymástól különböző hatalomgyakorlási mód vázolható fel, amelyek viszont számos ponton hasonlóságot mutattak. Magyarország, Velence és a szerb államalakulatok egyaránt közvetlenül befolyásolták a dalmáciai egyházszervezet átalakulását a vizsgált időszakban. Magyarország és Velence esetében a világi, politikai határok és az egyházi igazgatás határainak az ellentmondása vezetett előbb a farói, majd a zenggi püspökség létrejöttéhez. Előbbi egyházmegye a velencei fennhatóság alá került, korábban a magyar befolyás alatt álló spalatói érsekséghez tartozó szigeteket fogta össze, utóbbi a velencei hatalom alatt álló vegliai és arbei püspökségek magyar fennhatóság alatt lévő területeiből jött létre. A folyamat végül a zárai érsekség létrejöttével zárult, amely az Észak- és Közép-Dalmáciában található velencei területeket fogta össze. Velence és Magyarország politikájában volt azonban egy lényeges eltérés: míg a magyar uralkodók a dalmáciai egyházszervezetet – Kálmán herceg 1240 körüli kísérletétől eltekintve – nem próbálták integrálni a magyar egyházszervezetbe, addig a velenceiek valamennyi hatalmuk alatt lévő dalmáciai egyházat – a zárai mellett a raguzai és durazzói érsekséget is – Velence metropóliája, a gradói pátriárka alá rendelték. Szerbia, illetve a tenger melléki szerb államalakulatok esetén az antivari érsekség kiemelt

¹¹⁸ Historia Salonitana 350.

¹¹⁹ Historia Salonitana 366.

¹²⁰ CDC II. 175.

¹²¹ Gál J.: The Roles, 489.

helyet foglalt el az uralkodói politikában. Duklja 11. század végi megerősödése a helyi uralkodók számára megteremtette a lehetőségét, hogy előbb a pápai által adott koronával az államiság, majd az antivari egyház érseki rangra emelkedésével a helyi egyházszervezet legmagasabb fokát elérjék. A dél-dalmáciai egyházszervezet alakulása a helyi politikai erőterek függvényében történt. Amikor a dukljai államalakulat meggyengült, a helyi egyház is veszített erejéből Raguzával szemben. Mindazonáltal a 12. század végére, hála a politikai fordulatoknak, újra érseki rangra emelkedett Antivari, és Raguzá tiltakozása ellenére meg is őrizte azt a következő században is. 1219-ben az ortodox, autokefál szerb egyház létrejöttével majd az uralkodó görög rítus szerinti koronázásával az ortodox kereszténység vált a Nemanja-dinasztia által kormányzott állam vezető vallásává. Ennek ellenére az uralkodói politika Antivarival kapcsolatban alig változott. A szerb uralkodók célja az volt, hogy a Szerbia területén található latin rítusú püspökségek egy szintén Szerbiában található érsekség alá tartozzanak, és ezért a célért még háborút is folytattak Raguzával. Azoknak a püspökségeknek az éléről elűzték a latin rítusú egyházfőket, amelyek szerb fennhatóság alatt álltak, ám Raguzához tartoztak (Trebinje, Hum).

Az egyházi adományok tekintetében Magyarország és Szerbia (Duklja) 1219 előtti politikája sok tekintetben hasonlóságot mutatott. A magyar királyok a helyi egyházakkal bőkezűen bántak, különösen a legfontosabb érsekségekkel és püspökségekkel, valamint a helyi elittel szoros kapcsolatban lévő monostorokkal. Az egyház kiemelt társadalmi szerepe miatt az adományok célja a helyi elit lojalitásának biztosítása, valamint társadalmi kapcsolatok kialakítása volt. A szerb területeken a 12. században hasonló jelenséget tapasztalhatunk, bár itt elsősorban a helyi elit és a lokrumi, valamint a mljeti bencések között alakult ki rendkívül szoros kapcsolat. A dél-dalmáciai városokban emellett a helyi városi elit is támogatta az egyházakat. Velence kapcsán egy gyökeresen eltérő hatalomgyakorlási móddal találkozhatunk. Az itáliai városállam katonai nyomásgyakorlásra és szigorú szabályozottságra épülő politikája miatt, amely részben a helyi egyházakkal szembeni gyakorlatból fakadt, sem az egyházi intézményeknek, sem a városoknak nem juttatott adományokat.

Az egyházfőkkel kapcsolatban a három állam közül a legszigorúbb politikát Velence folytatta. Kezdetben csak a gradói patriarchának rendelték alá a zárai érsekséget, és előírták, hogy az érsekeknek hűséget kell esküdni a dózsénak és a patriarchának. A negyedik keresztes hadjáratot követően már arról is rendelkeztek a békeszerződésekben, hogy az érsekeknek – Zarában, Raguzában és Durazzóban – velencei származásúaknak kell lenni. Magyarország esetében ilyen írásba foglalt szabály nem létezett, ám a 12. század végére kialakulhatott annak a szokása, hogy a spalatói érsek megválasztásához szükség volt az uralkodó jóváhagyására. A 12–13. században így szinte kivétel nélkül magyar származású vagy a királyi udvarhoz kötődő egyházfő állt az érsekség élén, amikor az magyar uralom alatt állt. Szerbia esetében a 13. század közepéig szinte alig van információnk arról, hogyan zajlott az egyházfők választása és, hogy milyen módon szólt bele az érsekek vagy püspökök személyébe a helyi uralkodó. A 13. század közepétől az antivari érsek kinevezéséről a pápák döntöttek, és a helyi egyház stratégiai fontosságát mutatja, hogy ismert és jelentős ferencesek irányították az antivari egyházat.

**SECULAR EXERCISE OF POWER AND THE CHURCH ON THE
EASTERN ADRIATIC COAST DURING THE TWELFTH AND
THIRTEENTH CENTURIES:
A COMPARATIVE STUDY OF THE HUNGARIAN, SERBIAN, AND
VENETIAN CHURCH POLICY**

This work provides an overview of the relationship between the Latin Church and the Kingdom of Hungary, Venice, and the Serbian medieval states during the twelfth and thirteenth centuries on the Eastern Adriatic coast. The main goal of the study is to analyse the Hungarian royal church policy in a Southeastern European context. The examination covers the coastal cities (and territories) from Zadar to Durrës where the influence of Latin Christianity was perceptible. The study focuses on the analysis of three aspects of the examined states' church policies. The first part of the work presents how secular powers gave rise to the realignment of the ecclesiastical borders that aligned with the territorial shifts caused by the rise and fall of the examined states, or by military actions: new archbishoprics and bishoprics emerged, while others disappeared, or lost their influence and territories. The second part of the paper concentrates on the royal or ducal policy regarding the donations that were given to the Church: focus is on the use or non-use of the grants and their role in the exercise of power in the examined region. Finally, the analysis aims to draw attention at the states' relationship towards the archbishops and bishops of the cities. This part of the study demonstrates how they influenced the election of the (arch)bishops, and their expectations regarding the personality of prelates.

Keywords: Eastern Adriatic Coast, Church History, Medieval Hungary, Medieval Venice